

PAX PORTA NY

Gotländsk uttolkning av ett fridskoncept

I flera medeltida skandinaviska fynd återfinns mynt med inskriptionen *PAX PORTA*, "portfred". Inskriptionen dyker upp på ett lite gåtfullt sätt på några olika mynttyper från 1100- och 1200-talen, och syftar uppenbarligen på något annat än en myntherre eller en enskild myntort. En av dessa mynttyper hör ursprungligen hemma i Danmark, och präglades i Lund för kung Niels (1103-1134) (fig. 1). Ett annat *pax porta*-mynt är en brakteat som präglades ca hundra år senare, möjligen i Götaland (Hemmingsson 2004; jfr Lagerqvist 1970:73f). Även den stora gotländska 1100-talsmyntningen inkluderar en variant av *pax porta*-mynt, och man kan sluta sig till att konceptet var självklart, begripligt och viktigt under tidig skandinavisk medeltid. Men vad syftar denna "portfred" på?

Ordet *PORTA* betyder port men som myntinskrift syftar *pax porta* på *köpstadsfrid* (Andrén 1995:11f; jfr Edvardsson 1990:157f; Jensen 1990; Hemmingsson 2004). "Staden" blev under medeltiden synonymt med ett eget rättsområde, som definierades och vann kraft genom kungliga privilegier. Men "stad" innebar även en egen kulturform och inte minst en mängd byggnadstyper, funktioner och ny materiell kultur som sprang fram ur nya behov och kulturmöten i staden. Ett flertal städer grundades under tidig medeltid medve-

tet efter utlagda planer (t.ex. Sigtuna) eller för att överta äldre centras funktioner (t.ex. nya Lübeck). De olika funktionerna såsom kyrklig och rättslig administration (kloster, kyrkor, rådhus) har också använts för att försöka definiera vad som "är" en stad, utöver de stadsprivilegier som ibland finns bevarade och kända, ibland inte. Torget och handeln var uppenbarligen väsentliga delar av vad som ingick i stadens liv och topografi, som kommersiell nod för omvärlden och som varutillförsel för invånarnas behov. Handelsfriden var avhängig de möjligheter en stad hade att skydda inte bara sina invånare utan även utifrån kommande gäster, och därmed att skapa lugna och trygga förhållanden för handel. *Handelsfriden* hänger på så vis samman med *portfriden*, *pax porta*, och syftar alltså på staden som avgränsat rättsområde.

Pax porta på gotländska

En väsentlig funktion hos de äldsta gotländska mynten (präglade ca 1140-1220) var just att skapa förutsättningar för handelsfred – genom att ge möjlighet för gäster från väst och öst att enas kring ett gemensamt myntslag, och genom att erbjuda beskydd. En ekonomisk och ideologisk profit kan sägas vara goda effekter av detta för gotlänningarnas räkning; dels tog man sannolikt ut någon

Fig. 1 PAX POR. Inskription på mynt från Danmark, präglat i Lund[e] av Björn [Biom] för kung Niels [Nicolas] (1103-1134). Efter Hauberg 1906, Tab. XIII nr 1. Skala 1:1.

Fig. 2. Gotländskt pax porta-mynt. Ur fynd från Öland, Persnäs sn, Gunnarstorp (SHM 17771). 0,17 g. Skala 3:1. Foto: författaren.

form av avgift (tull, inväxlingsskatt eller dylikt), dels fungerade mynten som en påminnelse om var man befann sig och vem som hade kontrollen där. Mynten blev därmed ett sätt att manifesteras gotlänningarna som lokala makthavare men också som moderna, europeiskt orienterade och "well connected" (med utländska makthavare och handelsmän). Gotlänningarna var ju bland de första i norra östersjöområdet att prägla mynt överhuvudtaget. En väsentlig anledning till valet av myntens kristna ikonografi – med en kyrka på framsidan – var sannolikt att detta krävdes för att göra myntbruket socialt acceptabelt i en värld som i och för sig uppmuntrade handel och vinst men inte såg detta som del av ett rådande aristokratiskt ideal (jfr Carelli 2001:373ff). Den övergripande kristna ideologiska ramen behövde kanske framhållas extra väl för en randstat i de nyligen kristnade områdena för att hålla sig väl med den kontinentala kyrkan – vem vet vilka risker man annars tog i korstågstider!

Den gotländska handeln var omfattande under både förhistorisk och historisk tid, och hantvarede förmodligen transitivaror såsom pälsverk och slavar mellan Östersjöns östliga (rusiska) marknader och de västliga. En del inhemsk produktion fanns också för export, även om en del av detta förefaller ha varit halvfabrikat som förädlades på ön (Nordman 1942:287; Pernler 1977:18, 45; Yrwing 1978:141ff; Sawyer 1992:134). En omfattande järnhantering som återfunnits i form av slagglager i Visby skulle kunna vara resultatet av detta; troligen rester efter en vapenproduktion som finns omnämnd i några skriftliga källor från början av 1200-talet (DS 250, 253; Magnusson 1995:68:f).

Handeln får förutsättas vara en viktig förutsättning för det ekonomiska överskott som ackumulerades på ön under vikingatid och medeltid, men var däremot inte i sig anledningen till att påbörja en myntning. Att handla hade man gjort

i östersjöområdet under långa tider dessförinnan, och även under medeltiden fortsatte man att handla intensivt med myntlösa områden (exempelvis Novgorod, där man använde silverbarrar, *grivnas*). De avgörande skälen till myntningens uppkomst fanns istället i det som nämnts ovan: att öka förutsättningarna för en lugn, organiserad och fredlig handelsituation, och ekonomisk och ideologisk profit som bieffekter av detta. Handelsituationen i sig kunde innebära stora spänningar, och mynten underlättade genom att avpersonifiera transaktionerna. Detta var framför allt väsentligt när det gällde handel mellan parter som inte hade sedan länge upparbetade personliga relationer att luta sig mot (jfr Gustin 2004).

Även den stora gotländska 1100-talsmyntningen inkluderar pax porta-mynt (fig. 2), en variant av dessa finns publicerad av Jonsson (1994). De ansluter sig till de övriga tidiga gotländska 1100-talsmyntens övergripande utförande i ikonografi, teknik och vikt, men har en karaktäristisk stil i bildutförandet. Bara det att de har en så tydlig och läsbar inskrift skiljer dem från merparten av de gotländska mynten (för en utförlig studie av den gotländska 1100-talsmyntningen, se Myrberg 2008). De gotländska tidigmedeltida myntens ikonografi anspelar i stort på nordvästeuropeisk myntikonografi, med konnotationer till den katolska kyrkan och den symbolik som upptogs av korstågsrörelsen. Ikonografien och den tekniska framställningen (fyrslagsteknik, ty. *Vierschlag*) knyter också de gotländska mynten till den nordvästtyska och frisiska sfären, och sannolikt kom inspirationen och de första hantverkarna till Gotland via nätverk mellan periodens makthavare, handelsmän och hantverkare runt Östersjön.

Vid en närmare studie (Myrberg 2008:106-109) har återfunnits totalt 24 exemplar av gotländska pax porta-mynt. De finns i tre olika varianter, varav endast den äldsta uppvisar inskriften, men de

övriga två med stiliserade versioner av inskriften kan föras samman med denna på stilistiska grunder. Mynten kommer ur tre kända fynd (Mannegårde, KMK 102086; Gunnarstorp, SHM 17771; Eketorp, KMK 101339) samt ur KMKs systematiska samling (okänt fynd). Via bildrekonstruktioner och stampanalys har de återfunna 15 stamparna kunnat föras samman till två kedjor och en ytterligare kombination. De tre varianterna eller serierna har ordnats (1-3) dels utifrån fränsidornas utformning (där byggnadens form är kronologisk indikator, se Myrberg 2008:124, 140), dels utifrån medelvikten. Studien baseras på få mynt, men indikationerna från vikt och motiv sammanfaller. Här fokuseras på den äldsta varianten som bär inskrifter och också kunnat följas längst (fig. 3). Dessa mynt präglades troligen ca år 1165-75 och fynden där de återfunnits deponerades ca 1190-1200 (Myrberg 2008:140).

Pax Porta Nova

Från och med den andra halvan av 1100-talet förefaller de långväga handelsmännen och gästerna till Gotland att ha hänvisats tydligt mot Visby. Ön hade sedan tidigare en mängd andra hamnar och

handelsplatser (exempelvis Paviken och Västergarn), men verksamheten där avtog ungefär då – eller snarare, den utvecklas inte på samma sätt som det arkeologiska materialet i Visby ger uttryck för. Platsen för vad som senare kom att kallas Visby var en mötespunkt redan under 1000-talet, och under 1100-talets början visar inte minst den ruskiska keramiken på långväga handel och närvaron av utifrån kommande gäster (Roslund 2001:244-249). Men runt ca 1160 ökade aktiviteterna på platsen tydligt, och därefter är platsen uppenbart i fokus för de externa relationerna. Mellan 1158 och 1161 uppfördes ett befäst torn i hamninloppet (Swanström 2002:47), det nuvarande "Krutttornet", vilket förenklade överblick och kontroll över staden, hamnen, gäster och handel (fig. 4). Tidsmässigt sammanfaller Krutttornets byggande med något som skulle kunna kallas en "utrikeskris" för Gotland, ansträngda relationer med det nordtyska området. Nordtyskland var sedan första halvan av 1100-talet en av de viktigaste samarbetspartnerna för gotlänningarna och förmodligen var handels-traktaten med Lübeck en väsentlig del av den medeltida utvecklingen på ön.

PORTA	Mannegårde	Gunnarstorp	Eketorp	Samling	Totalt	Medelvikt
var. 1	8	3	1	2	14	0,18 g
var. 2	4	2	-	2	8	0,17 g
var. 3	2	-	-	-	2	0,14 g
Totalt	14	5	1	4	24	0,16 g

Tabell 1. De gotländska pax porta-mynten: de tre varianternas förekomst i fynd, deras antal och medelvikter. Efter Myrberg 2008, tabell 5.5.8.

Porta 1	Mannegårde	Gunnarstorp	Eketorp	Samling	Totalt	Medelvikt
Å1 – F1	1	-	-	-	1	0,19 g
Å2 – F1	2	-	-	-	2	0,16 g
Å2 – F2	-	-	-	1	1	ingen uppgift
Å3 – F2	1	-	-	-	1	0,20 g
Å4 – F2	3	2	1	1	7	0,18 g
Å4 – F3	1	-	-	-	1	0,16 g
Å5 – F3	-	1	-	-	1	0,21 g
Totalt	8	3	1	2	14	0,18 g

Tabell 2. Den äldsta varianten av de gotländska pax porta-mynten: de olika stampkombinationernas förekomst i fynd och samling samt deras antal och medelvikter. Å= åtsidesstamp, F= fränsidesstamp. Efter Myrberg 2008, tabell 5.5.9.

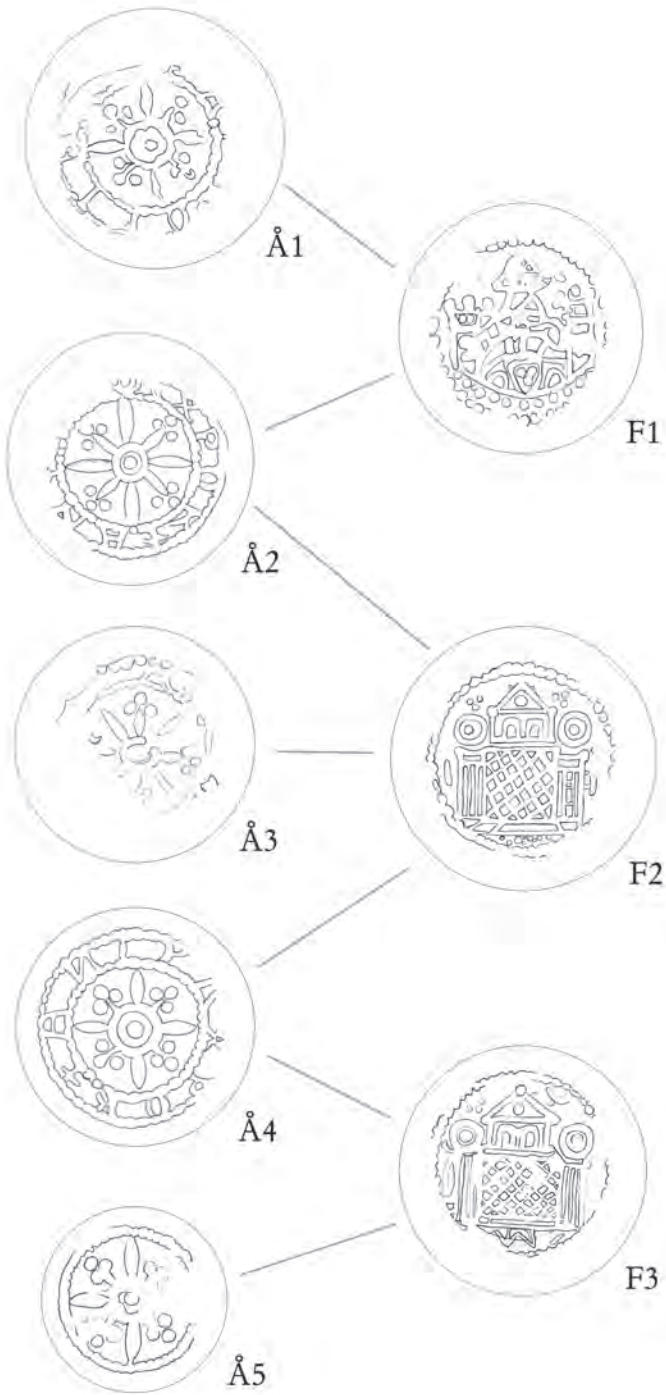

Fig. 3. Den äldsta varianten av de gotländska pax porta-mynten, bildrekonstruktion och renritning av författaren. Skala 2:1.

En överenskommelse mellan gotlänningar och nordtyskar gjordes troligen redan under 1130-talet, och bekräftades år 1161 i Artlenburg (Yrwing 1978:107ff, 125; Blomkvist 2005:397). Anledningen till att bekräfta privilegierna var förmodligen att det äldre fördragets överenskommelser inte respekterats: vid flera tillfällen hade gotlänningar och nordtyskar hamnat i handgripligheter. Kanske var det också så att den sachsiske fursten Henrik ("Lejonet") skapat en del av problemen genom att styra handeln tydligt mot sin nya stad, nya Lübeck, men inte vilja acceptera ett liknande drag från gotlänningarnas sida. En konflikt om rätten till de gotländska hamnarna var i alla fall bakgrunden till att fördraget förnyades år 1161. Artlenburgfördraget trycker på vikten av ömsesidig generositet och att skydd erbjuds. Att bygga en kastal i Visbys hamn markerade, praktiskt och symboliskt, förmågan att kontrollera området och skydda de som befann sig där. Samtidigt visar det på att Visby just där och då påbörjade sin karriär som öns centrala hamn och mötesplats. I Artlenburgfördraget är platsen inte ens nämnd, men fyrtio år senare hade "Wysbu" blivit en självklarhet som inte behövde förklaras (ca 1225 i Henrik av Lettlands krönika VII, 2; jfr Bauer 1959:27 not 1).

Under 1160-talet poängteras den specifika hamnens eller stadens frid tydligt på Gotland: först genom byggandet av kastalen i Visby hamn, och sedan genom utmyntningen av ett pax porta-mynt. Detta är en av de varianter av de tidiga gotländska mynten som bär en medveten uppmaning, och alluderar till en tidigare känd modell av mynt som uttrycker en ambition om fred. Niels Svendsen, som lät prägla de danska pax porta-mynten, lät under sin regering tillsammans med drottning Margareta införa flera olika fridsbegrepp och fridslagstiftning. I sammanhanget signalerar inskriptionen en ambition om att ansluta sig till den kända "formel" och det rättsbegrepp som skulle omfatta staden. Kanske ska den också tolkas som att gotlänningarna under just denna period sökte sina allierade i den danska sfären.

Men de gotländska pax porta-mynten skiljer sig från de danska genom tillägget NY (NI, NV), det vill säga NOVA. Mynten är tydliga med att de kommer från *nya* Porta, vilket stämmer ungefär tidsmässigt med byggandet av Kruttornet i Visby och den utveckling av Visbys status som har antagits här utifrån arkeologiska indikationer. Det var också först i samband med detta som de gotländska mynten kom att cirkulera i någon större omfattning utanför själva ön. Ca 1180 full-

komligt exploderade aktiviteterna i Visby i en "byggboom" och inflyttning till platsen, främst av tyska handelsmän med familjer (Yrwing 1978:178; Roslund 2001:244ff; Myrberg 2008:160). Samtidigt med detta ökade utmyntningen av mynt till mer än det dubbla (Myrberg 2008:87, 89).

Jag föreslår därför, att de gotländska pax porta-mynten med sin tydliga proklamation om fred för en plats, faller in i skeendena under 1160-talet och utgör del av befästandet av Visby som öns centralhamn. Platsen var förmodligen ett "vi", en fridlyst plats där rättsförhandlingar kunde äga rum eller laglösa söka skydd, redan under yngre järnålder (se GL §13; GS §11; Lönnqvist & Widmark 1997:151; Gustavson 2003:187). Bland annat återfinns uttrycket "står i Vi" i Gutasagan, med syftning på platsen "nedom klinten" där den senare medeltida staden Visby kom att växa fram. Genom att låta prägla mynt med syftning på stadens rättsliga status och frid, visade gotlänningarna under 1160-talet sin vilja och förmåga att underlätta och skydda invånare, gäster och handel.

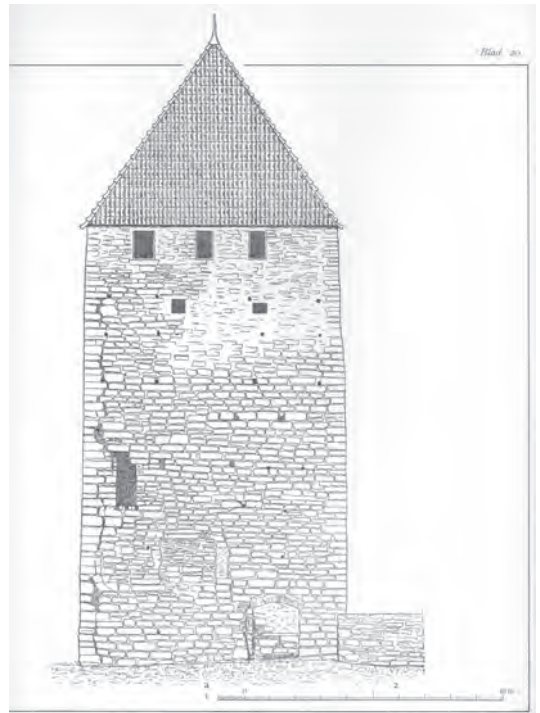

Fig. 4. "Kruttornet" vid Visbys hamn, byggt 1158-61. Efter Eckhoff & Janse 1922, plansch 20.

Referenser

- Andrén, Anders. 1995. Signs of Communities. The Iconography of Early Towns in Denmark. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, NS 10 (1993-94) (9-20).
- Bauer, Albert. 1959. *Heinrici Chronicon Livoniae* [Heinrich von Lettland. Livländische Chronik]. Originaltext samt tysk översättning 1959. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Blomkvist, Nils. 2005. *The Discovery of the Baltic. The reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075-1225)*. The Northern World, 15. Leiden/Boston: Brill.
- Carelli, Peter. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 26 (diss.). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- DS [nummer]= *Svenskt Diplomatarium* [brevets nummer i den tryckta serien]. 1829-. Utgives av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien och Riksarkivet, Stockholm
- Edvardsson, J. 1990. Rörande ett märkvärdigt föremål, eller, Sigtunas äldsta stadssigill återfunnet? I: Tesch, S. (red.) *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtuna: Sigtuna museum.
- GL= *Gutalagen*.
- GS= *Gutasagan*.
- Gustavson, Helmer. 2003. Oklundainskriften sjuttio år efteråt. I: Heizmann, W. och van Nahl, A. (red.) *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 37. Berlin: de Gruyter.
- Gustin, Ingrid. 2004. *Mellan gåva och marknad: handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 34 (diss.). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hauberg, Peter. 1906. *Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241*. Köpenhamn: Kgl. Danske Videnskabselskabet.
- Hemmingsson, Bengt. 2004. Pax Porta. *Nordisk numismatisk unions medlemsblad* 2/2004 (57-61).
- Jensen, Jørgen Steen. 1990. The Lund coinage of king Niels (1104-1134) as illustrated by the hoard from Sct Drotten (1984). I: Jonsson, K. och Malmer, B. (red.) *Sigtuna Papers*. Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Nova series, 6. Stockholm: Kungl. Myntkabinettet.
- Jonsson, Kenneth. 1994. Mannegårde – en skatt mellan vikingatid och medeltid. *Arkeologi i Sverige* 3 (115-132). Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- KMK= Kungliga myntkabinettet, Stockholm.
- Lagerqvist, Lars O. 1970. *Svenska mynt från vikingatid och medeltid samt gotländska mynt*. Stockholm: Numismatiska bokförlaget.
- Lönnqvist, Olov och Widmark, Gun. 1997. Den fredlöse och Oklundaristningens band. *Saga och sed* (1996/97) (145-159). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfsakademien.
- Magnusson, Gert. 1995. Iron Production, Smithing and Iron Trade in the Baltic during the Late Iron Age and Early Middle Ages (c. 5th – 13th Centuries). I: Jansson, I. (red.) *Archeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991* (61-70). Stockholm: Stockholms Universitet.
- Myrberg, Nanouschka. 2008. *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140-1220* (diss.). Stockholm Studies in Archaeology, 45. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Nordman, Carl Axel. 1942. Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit. *Acta Archeologica* XIII (272-293). Köpenhamn.
- Pernler, Sven-Erik. 1977. *Gotlands medeltida kyrkoliv – biskop och prostar. En kyrkorättslig studie*. Visby: Barry Press förlag.
- Roslund, Mats. 2001. Gutar, främlingar och den förblindande vikingatiden. I: Andrén, A., Ersgård, L. och Wienberg, J. (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 29 (241-251). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sawyer, Peter. 1992. Ekonomi och bebyggelse. I: Roesdahl, E. (red.) *Från vikingar till korsfarare: Norden och Europa 800-1200*. Stockholm: Föreningen Norden.
- Swanström, Eric. 2002. Kruttornet och sjömuren i Visby: några funderingar kring deras tillkomst. *Gotländskt arkiv* 2002 (43-52).
- SHM= Statens historiska museum, Stockholm.
- Yrwing, Hugo. 1978. *Gotlands medeltid*. Visby: Gotlandskonst AB.

Summary

In about 1140 AD, the island of Gotland, off the Swedish coast, initiated what was to become one of the most influential coinages of the medieval Baltic Sea Area. One of the types minted was inscribed PAX PORTA NY. The paper argues that these coins were part of a strategy adopted by the Gotlanders in the 1160s, to proclaim peace in the town of Visby and to direct their international partners to where control and trading peace could be maintained. The different dimensions of the coins (object, text and picture) give away plenty of information on several levels when combined with historical sources, and tell us about the networks, ideological framework, artisanship, and changing loyalties of this time and area.